

СПІВВІДНОШЕННЯ АНАЛОГІЇ ПРАВА ТА ПОШИРЮВАЛЬНОГО ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

INTERRELATION OF ANALOGY OF LAW AND BROAD INTERPRETATION NORMS IN CIVIL LAW

Завальнюк С.В.,
асистент кафедри цивільного права
Одеської юридичної академії

У статті розглянуто співвідношення аналогії права та поширювального тлумачення норм цивільного права. З'ясовано правову природу понять та визначено відмінності між аналогією права та поширювальним тлумаченням норм цивільного права.

Ключові слова: прогалини в праві, аналогія права, поширювальне тлумачення норм.

В статье рассмотрено соотношение аналогии права и расширительное толкование норм гражданского права. Выяснена правовая природа понятий и определены различия между аналогией права и расширительным толкованием норм гражданского права.

Ключевые слова: пробелы в праве, аналогия права, расширительное толкование норм гражданского права.

The article considers ratio of analogy of rights and broad interpretation norms in civil law. Found out legal nature of concepts and identifies differences between analogy of law and broad interpretation norms in civil law.

Key words: legal gaps, analogy of law, broad interpretation norms.

Актуальність теми. У процесі застосування права неминує виникає питання про сенс його норм. Шлях від тексту закону до вирішення конкретної справи набагато складніший і довший, ніж може здатися на перший погляд, адже закони містять абстрактні правила.

Невизначеність змісту правових норм тягне за собою неоднозначне їх розуміння, а, отже, і неоднозначне застосування, створює можливість необмеженого розсуду у процесі правозастосування і веде до свавілля, а значить, до порушення зазначених конституційних принципів, реалізація яких не може бути забезпечена без однакового розуміння та тлумачення правової норми всіма правозастовцями [8, с. 156].

Правозастосовна діяльність потребує глибокого розуміння змісту реалізованих норм права. Сам вибір правових норм передбачає розуміння їхнього змісту. Діяльність із осмислення і пояснення сенсу нормативно-правових приписів для застосування отримала назву тлумачення права.

Г. Харт слушно зазначив: «Факти, з якими ми зустрічаємося, не упаковані, не перев'язані і не забезпечені ярликами, на них не написана їх юридична класифікація, і суддя не може просто прочитати їх. Навпаки, застосовуючи правову норму хтось повинен взяти на себе відповідальність і вирішити, усвідомлюючи всі практичні наслідки такого рішення, охоплюють чи ні певні слова ситуацію, про яку в конкретному випадку йде мова. Ці проблеми, що виникають за межами жорсткого ядра стандартних випадків, ми можемо назвати «проблемами півтіні». Застосування правових норм у конкретних випадках, «пов'язаних із сферою півтіні, не може бути справою логічної дедукції, і, отже, дедуктивне мислення ... не може служити моделлю, згідно з якою повинен діяти

правозастосовець, підводячи конкретні справи під дію загальної норми» [12, с. 117].

Тлумачення, або інтерпретація, – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на встановлення точного змісту правової норми, розкриття вираженої в ній волі законодавця [4]. Тлумачення – це і «сукупність прийомів, застосовуваних до творів людського духу з метою зрозуміти їх» [7, с. 80].

Питання тлумачення цивільно-правових норм порушувалися багатьма дослідниками, актуальними вони є і сьогодні. Предметом особливого інтересу дослідників на сучасному етапі є тлумачення оціночних категорій цивільного права [5].

Правозастосовці мають на озброєнні цілий арсенал юридичних прийомів і технік тлумачення норм, який дозволяє усунути будь-які протиріччя, сумніви і неясності. Повне та правильне використання відомих юридичній науці прийомів тлумачення виключає ситуації, коли зміст правової норми не може бути з'ясовано.

Виклад основного матеріалу. Для усунення дефектів закону законодавець сам надає можливість судді або наповнити змістом відповідні поняття (наприклад, «тяжкі наслідки», «звичаї ділового обороту», «явні умови»), або усунути протиріччя за допомогою використання аналогії закону й аналогії права, або вдатися до тлумачення (наприклад, тлумачення договору прямо покладається на суд), або суддя, використовуючи ті ж загальні правила юридичної герменевтики, самостійно виявляє сутність і сенс «невизначеної» норми. Але в будь-якому випадку тільки сам суддя визначає з урахуванням усіх обставин справи можливі і необхідні межі інтерпретації норми, що дозволяють, залишаючись у рамках закону, встановлювати нові права і обов'язки суб'єктів права, які перебувають у його юрисдикції [13].

У літературі виділяються різні способи тлумачення законодавчих приписів, однак традиційно виділяються п'ять основних: граматичний, логічний, спеціально-юридичний, систематичний, історичний.

Перший спосіб граматичного тлумачення заснований на даних граматики, лексики та інших наук філологічного циклу. Суть такого тлумачення – ретельне опрацювання закону з точки зору побудови його тексту, аналізу слів, словосполучень, речень і абзаців, тобто відбувається аналіз «букви» закону. Інакше кажучи, цей спосіб тлумачення охоплює з'ясування значення окремих слів і термінів відповідно до його загального або спеціального вживання, граматичного сенсу всього речення, групи речень. Тут з'ясовуються рід, число, відмінок іменників і прикметників, особа, час, число і вид дієслів, значення вживаних сполучників, прийменників, розділових знаків тощо.

Грамматичне тлумачення цивільно-правових норм застосовується також при тлумаченні оціночних понять, багатозначних слів та нормативних дефініцій.

Логічне тлумачення ґрунтується на законах формальної логіки і дозволяє усвідомити закон із точки зору таких прийомів, як аналогія, диз'юнкція, кон'юнкція, дедукція, доказ. Отже, логічний спосіб тлумачення охоплює спрямований на встановлення змісту норми права розумовий процес, у ході якого інтерпретатор використовує різні прийоми формальної логіки, що передбачає самостійне використання законів і правил логіки для з'ясування змісту норми, що іноді не збігається з буквальним змістом через обрання законодавцем неоднозначних словесних форм. Цей спосіб тлумачення застосовується для з'ясування логічного змісту правових приписів у всіх тих випадках, коли сутність і зміст правової норми, статті або цілого акта не можливо визначити шляхом граматичного або систематичного тлумачення.

Оскільки в більшості випадків норми з оціночними поняттями складаються з окремих слів і словосполучень, у літературі висловлено обґрунтовану думку про непридатність логічного способу для тлумачення оціночних норм цивільного права. Водночас логічний спосіб не виключається при тлумаченні легальних дефініцій оціночних понять [5, с. 1-588].

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення заснований на спеціальних юридичних знаннях, які отримуються з відповідних наук юридичного циклу. Завдяки цьому способу виявляється «дух» закону, визначається його сенс і зміст. Важливе місце серед спеціальних юридичних знань, що використовуються при тлумаченні закону, займають знання про юридичні конструкції, види юридичних прав і обов'язків, юридичні факти та ін. У багатьох випадках тільки з їх допомогою можна розкрити в необхідному обсязі зміст того чи іншого закону, забезпечуючи у такий спосіб його точне застосування.

Систематичний спосіб тлумачення цивільно-правових норм дозволяє виділити особливості, притаманні нормі права виключно в певній ситуації, і заснований на знаннях зв'язків між різними нормами права, законами, на зіставленні з іншими законами,

а також визначенні місця і значення цього закону в усій галузі цивільного права.

Систематичне тлумачення полягає у використанні системного підходу при аналізі різних норм права, окремих статей і законів загалом. Основна увага дослідника при цьому зосереджується на з'ясуванні сутності та змісту норми права шляхом зіставлення її з іншими, раніше прийнятими нормами, встановлення її місця і ролі в системі цих норм, визначення характеру її багатосторонніх зв'язків з цими нормами. Систематичне тлумачення характеризується тим, що зміст норми цивільного права визначається шляхом з'ясування місця конкретної норми в системі цивільного законодавства та її співвідношення з суміжними нормами права.

Історичний спосіб тлумачення цивільно-правових норм, заснований на даних, які стосуються історичної ситуації видання закону, що вплинула на його прийняття. Отже, історичне тлумачення передбачає з'ясування сенсу норми цивільного права шляхом зіставлення її з тими історичними умовами, при яких вона була прийнята. Використовуючи це тлумачення, інтерпретатор з'ясовує одночасно питання про зв'язок і наступність видаваної норми з усіма попередніми у певній сфері суспільних відносин нормами [4].

За обсягом тлумачення виділяють буквальне, обмежувальне, поширювальне тлумачення.

Буквальне (адекватне) тлумачення – роз'яснення, за якого дійсний зміст (сенс, мета) норми права відповідає буквальному текстовому вираженню, тобто «дух» і «буква» закону збігаються. За буквального тлумачення текст норми права не змінюється навіть у випадках залучення всіх способів тлумачення. Буквально тлумачаться норми права, як правило, з чітко вираженим змістом, а також норми-дефініції.

Обмежувальне тлумачення – роз'яснення норм права, за якого їх дійсний зміст (смісл, мета) вузьчий за текстуальне вираження; «дух» закону вузьчий за його «букву». Так, відповідно до ст. 202 СК України «повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які потребують допомоги, непрацездатні», однак цей обов'язок не може поширюватися на дітей, хоч і повнолітніх, але непрацездатних.

Поширювальне тлумачення – роз'яснення норм права, за якого їх дійсний зміст (сенс, мета) ширший за буквальний текст; «дух» закону ширший за його «букву». Наприклад, «судді незалежні та підкоряються тільки закону» – цей нормативний припис не вказує на народних засідателів, однак на них, як і на суддів, поширюється принцип незалежності; крім того, він вказує на закон, маючи на увазі всю систему законодавчих актів України.

Застосовувати обмежувальне (як і поширювальне) тлумачення слід тоді, коли разом з нормою, яка тлумачиться, в законі містяться норми, що здатні звузити (або поширити) її зміст.

Як зазначає О.П. Сергєєв, поширювальне тлумачення не допускається, якщо мова йде про виключення із загального правила. Це пов'язано з тим, що розширювальне тлумачення, будучи винятком із загального правила, підриває саме загальне правило

цивільного законодавства, в якому закріплені найбільш суттєві закономірності в цивільно-правовому регулюванні суспільних відносин [3, с. 63].

Так, згідно з п. 2 ст. 32 ЦК України, неповнолітні у віці від 14 до 18 років здійснюють правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників, окрім правочинів, зазначених у п. 1 ст. 32 ЦК України, який встановлює, що неповнолітні вправі самостійно, без згоди своїх законних представників, розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Оскільки це виняток із загального правила, його не можна тлумачити розширено і розуміти під заробітком, стипендією та іншими доходами те майно, яке на них придбано, або майбутні заробітки, стипендії та інші доходи, які неповнолітній може отримати як до, так і після досягнення повноліття. Інакше можна легко обійти загальне правило, що потребує згоди законних представників на укладення угод неповнолітніми.

Поширювальне тлумачення не допускається і тоді, коли в цивільно-правовій нормі встановлюється вичерпний перелік обставин, за яких вона застосовується [4]. Наприклад, ст. 263 ЦК України визначає вичерпний перелік обставин, які переривають перебіг строку позовної давності. Тому зазначені обставини не можуть підлягати поширювальному тлумаченню.

О.Т. Боннер зазначає, що правова аналогія – це «поширення будь-якої норми права або певного комплексу норм на випадки, не передбачені в цій нормі або комплексі норм, але істотно подібні з ними» [10, с. 86]. Однак, виходячи з такого визначення, відбувається змішування понять аналогії і розширювального тлумачення, яке також являє собою перенесення дії норми права на правовідносини, які згідно з буквальним тлумаченням не входять до предмета її регулювання [1].

Питання співвідношення поширювального тлумачення і аналогії права неодноразово порушувалося в літературі. Російський правознавець дореволюційного періоду Є.М. Трубецький, аналізуючи аналогію закону, наголошував, що аналогія має схожість з розширювальним тлумаченням: як розширювальне тлумачення, так і аналогія закону вилучають із закону більше, ніж міститься в самій букві закону. Проте відмінність полягає в тому, що при розширювальному тлумаченні виправляються недосконалості словесної редакції закону, при аналогії ж цим не обмежуються, а доповнюють і розширюють саме зміст закону, керуючись загальними намірами й цілями законодавця, що виражаються як у цьому окремому за-

коні, так і в усій системі законодавства. Ці висновки є цілком застосовними і до аналогії права [11, с. 145].

Вчений загалом відносить аналогію до одного з видів тлумачення норм права, вказуючи на їх принципову схожість. Однак подібне твердження не знаходить схвалення в сучасній юридичній літературі.

На думку Р.Л. Хачатурова, від поширювального тлумачення аналогія права відрізняється за своїм характером і значенням: якщо поширювальне тлумачення, розкривши дійсну думку законодавця, розширює згідно з нею словесний зміст норми, аналогія йде далі і застосовує норму до випадків, що не обіймаються дійсною думкою законодавства [186, с. 129].

У літературі наводиться твердження, відповідно до якого аналогія права є процесом обмежувального тлумачення загальної норми права, правового принципу [2, с. 38]. Такий підхід, на думку О.П. Печеного, є помилковим, оскільки залишає без відповіді питання: які підстави у суб'єкта, котрий застосовує аналогію права, обмежувати правові принципи, що є загальними засадами цивільного законодавства? Адаже при застосуванні правової норми без аналогії ніякого обмежувального тлумачення не відбувається. При аналогії права під фокусом загальної норми-принципу створюється конкретна норма, здатна регулювати спірні відносини [9, с. 110].

А.В. Осіпов вважає, що поширювальне і обмежувальне тлумачення слід відрізняти від аналогії, хоча між ними існує зовнішня схожість. Аналогія припускає прогалину в праві, відсутність відповідної норми права, де певні факти не охоплюються ні текстом, ні сенсом законодавства. Тут відбувається поширення закону на нове коло суспільних відносин. При розширювальному тлумаченні такі факти охоплюються змістом законодавства, хоча в тексті правової норми це виражено не точно [6, с. 268].

Крім того, загальноприйнятою є думка, що аналогія права не може мати місця в публічних галузях права і особливо в питаннях відповідальності (також це стосується і цивільно-правової відповідальності), поширювальне ж тлумачення може бути застосоване в усіх галузях права. Коли в тексті нормативного акта використані такі звороти, як «інші», «і так далі», то це вже передбачає розширене тлумачення закону.

На цю обставину вказує і А.А. Ніконов, зазначаючи, що застосування аналогії не є загальноправовим принципом, інакше не було б сенсу дозволяти його застосування в нормативних актах однієї галузі права і замовчувати про можливість його застосування в інших галузях [8, с. 157].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балашов А.Н. Вопросы применения аналогии закона и аналогии права в гражданском судопроизводстве. – [Электронный ресурс] / А.Н. Балашов, Э.И. Мишутина // Российская юстиция. – 2009. – № 10. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_8548.html.
2. Белов В.А. Гражданское право: Общая и особенная части : учебник / В.А. Белов. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 960 с.
3. Гражданское право : учебник : в 3-х т. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – Т. 1. – 765 с.
4. Киракосян А.В. Способы толкования гражданско-правовых норм [Электронный ресурс] / А.В. Киракосян // Научный аспект: Гуманитарные науки. – 2013. – № 3. – Режим доступа: <http://na-journal.ru/3-2013-gumanitarnye-nauki/318-sposoby-tolkovaniya-grazhdansko-pravovyh-norm>.

5. Лукьяненко М.Ф. Способы толкования гражданско-правовых норм, содержащих оценочные понятия / М.Ф. Лукьяненко // Право и политика. – 2008. – № 7. – С. 1587–1594.
6. Матузов Н.И. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
7. Михайлов А.М. «Система» права в Англии. – [Электронный ресурс] / А.М. Михайлов // Право блог. – Режим доступа: <http://blog.pravo.ru/blog/theory/3233.html>.
8. Никонов А.А. Аналогия и расширительное толкование налоговых норм в практике ВАС РФ / А.А. Никонов // Налоговые споры. – М. : Статут, 2012. – С. 155–167.
9. Печений О.П. Деякі проблеми застосування аналогії в цивільному праві / О.П. Печений // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 2(49). – С. 108–119.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П.М. Рабінович. – [Вид. 5-те, зі змінами]. – К. : Атіка, 2001 – 176 с.
11. Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права. – [Электронный ресурс] / Е.Н. Трубецкой. – М. : Тип. А.И. Мамонтова, 1917. – 227 с. – Режим доступа: <http://www.lib.tpu.ru/fulltext/m/2009/consultant/trubeckoy.pdf>.
12. Харт Г.Л.А. Позитивизм и разграничение права и морали / Г.Л.А. Харт // Правоведение. – 2005. – № 5. – С. 102–136.
13. Ярославцев В.Г. Нравственное правосудие и судебское правотворчество / В.Г. Ярославцев. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2007. – 304 с.